
N. TERTULIAN

POSLEDNJE CODINE ĐERĐA LUKAČA

Nakon sudelovanja u „mađarskim događajima” iz 1956. godine, na strani vlade Imre Nađa, dalji tok života Đerđa Lukača tekao je skriven od očiju javnosti. Ponovo primljen u partiju, jedanaest godina kasnije, zadržao je svoju ortodoksno-marksističku poziciju između staljinizma i zapadnog marksizma sve do svoje smrti u julu 1971. Tertulian,¹⁾ jedan njegov rumunski prijatelj, pregledao je neobjavljena pisma iz zaostavštine i otkrio je interesantne detalje o Lukačevom odnosu prema nekim ličnostima, kao i stavovima koje je zastupao poslednjih godina.

Gde je zbiljski marksizam u Budimpešti?

Estetika i filozofija istorije bile su kod Lukača uvek u tesnoj vezi. Već njegovo delo *Teorija romana* analiziralo je roman kao izraz „epohalne krivice” (Fihte) i dospevalo je do nade u jedan „novi svet”, čiji je „novi Homer” trebalo da bude Dostojevski. Surove lekcije istorije prinudile su mladog Lukača da koriguje svoj utopizam i modifikuje svoje književne preference. Flober je zamenjen Balzacom, Stern Fildingom, Dostojevski Tolstojem (jedan autentičan izveštaj o tome nalazimo u pismu koje je Lukač pisao 31. januara 1940. svom starom prijatelju Beli Balašu, povodom njihovih kontroverzi u Moskvi).

U osnovi kulta „velikog realizma” nalazi se otkriće komplikovanog spleta istorije i razlaganje jednog pravolinijskog shvatanja istorije:

¹⁾ N. Tertulian, Lukács im Eck. Die letzten Jahre aus dem Nachlass, *Forum*, 315/316, mart/april 1980.

N. Tertulian, rođ. 1929, je rumunski književni kritičar i saradnik Instituta za istoriju umetnosti u Bukureštu (latinsko ime je autorov pseudonim koji upotrebljava u svim publikacijama). Tertulian je, između ostalog, izdavač jednog izbora iz spisa Herberta Markuzea, koji je objavljen 1977. u Bukureštu.

uvvažavanje kompleksnih posredujućih karika istorijskog procesa pothranjivalo je, u toku Staljinovog doba, njegov otpor protiv simplističkog „politiziranja” književnosti, jednako kao i njegovu antipatiju prema pojednostavljenjima avangardne umetnosti.

Jedno socio-istorijsko tumačenje estetskog i filozofskog mišljenja kasnog Lukača, onog koje se oblikovalo u njegova dva poslednja remek-dela, u *Estetici* i *Ontologiji društvenog bića*, moralo bi poći od njegovog ambivalentnog stava prema političkim režimima država Istočnog bloka. Na nivou pojmovnih apstrakcija, Lukačeve estetske i filozofske teoreme nose pečat jednog stava koji je određen realnošću Staljinovog i post-Staljinovog doba (to su, kako bi rekao Adorno, „kriptogrami”). Njegov politički program, ukoliko se uopšte mogao izraziti, sastojao se u podršci strukturalnim reformama kroz konstruktivnu opoziciju u okvirima društava „realnog socijalizma”: sebe je smatrao na teorijskom nivou delatnim zagovornikom jedne efektivne destaljinizacije ovih režima koji su snažno obeleženi praksom i ideologijom svoje prošlosti.

Isključen iz partije nakon događaja u jesen 1956, kao ministar kulture u vladi Imre Nađa, ostao je van partije 11 godina; tek 1967. mogao je opet postati njen član. Da bi se razjasnila ambivalencija Lukačevog držanja mora se podsetiti na tu epizodu: on je odvažno istrajavao u svojoj opoziciji protiv staljinizma i neostaljinizma, ali nikada nije pomišljao na to da poruši mostove prema partiji. Povodom njegovog ponovnog prijema u partiju, Ernst Fišer mu je u jesen 1967. uputio jedno srdačno pismo u kome govori o jednom „razrešenju slučaja Lukač”. Lukačev odgovor je tipičan za njegovu uzdržanost i oprez: „Razrešenje slučaja Lukač čini mi se nečim vrednim ako ono znači početak jednog ideološkog procesa regeneracije, za šta postoje izvesni znaci.” — pisao je on Fišeru. Odmah potom, on ispoljava svoju neuverenost, izražava svoju skepsu obojenu nemoći: „Naravno, danas niko ne zna kakvi odnosi snaga su stvoreni, koliko zbiljski marksizam može sebi obezbediti mesto u javnom životu” (pismo od 22. novembra 1967).

Kada mu je, neko vreme potom, jedan engleski poznanik napisao da bi rado došao u Budimpeštu da se na tamošnjem univerzitetu informiše o „zbiljskom marksizmu”, Lukač ga je u svom odgovoru žustro odvrtao od toga: „Na našem Budimpeštanskom univerzitetu veoma je loše sa učenjem autentičnog marksizma. U datim okolnostima teško da se može misliti na neku radikalnu promenu u doglednom vremenu”. (Pismo Riginsu od 2. septembra 1968).

Katakombe prvobitnih marksista

U toku poslednjih godina života, Lukač je sa ogorčenjem morao uočiti protivrečnost između svojih nada u jednu sve snažniju destalinizaciju društvenog života i prodiranja konzervativnih snaga. U odgovoru na jedno pismo Adama Šafa, koji se uz prizvuk očajanja žali na situaciju u Poljskoj pred kraj 1968., u kojoj se svako marksističko mišljenje čini skoro nemogućim (nalazimo se u periodu ofanzive Močarove²⁾ grupe), stari mađarski mislilac ne skriva svoj pesimizam i u Šafovim opisima vidi potvrdu svojih najcrnijih slutnji: „Dakako... mi znamo da sa te strane danas teško mogu doći prijatne vesti.”

Upad u Čehoslovačku Lukač je osudio bez ikakvih rezervi, mada se iz obzira prema stavu svoje partije odrekao javnog izražavanja svog stava. Kada je Bertrand Rasel, u jesen 1968, zatražio od njega da potpiše jedno protestno pismo povodom događaja u Čehoslovačkoj, Lukač je — mada je lično podržavao Raselove inicijative i akcije — odbio da se priključi jednom kolektivnom pismu, sa argumentacijom da ispravna kritika događaja u Čehoslovačkoj u ovom trenutku preči opasnošću da postane jedan od instrumenata hladnog rata.

Odgovor Raselu, od 4. novembra 1968, odaje istu ovu ambivalenciju Lukačevog stava, njegovu iskrenu težnju za pravom destalinizacijom, praćenu stalnim strahom da se ne kompromituje stvar socijalizma. On hoće da napreduje na zategnutoj žici istorije tako što zagriženo traga za trećim putem između povratka staljinizma i napuštanja komunističkih iluzija. Na kraju svog pisma Raselu, on saopštava da ima nameru da svoje gledište o „centralnom pitanju mnogih današnjih konflikata”, to jest „problem demokratizacije”, razmotri u jednoj naučnoj raspravi. Radi se o rukopisu *Spisi o demokratiji*, koji do danas nije objavljen.

Čitanje Lukačeve prepiske iz poslednjih dvadeset godina njegovog života, koja se alfabetski sređena nalazi u obimnom katalogu u Lukačevoj ostavštini u Budimpešti, daje ključ za razumevanje njegovog stava. U pismima se često nalazi stoičko osećanje ideološke usamljenosti, jedna resignativna mudrost suočena sa neomiljenošću jednog načina mišljenja, koja se sa izvesnom nasladom, plivajući „protiv struje”, suprotstavlja vladajućim tendencijama i na Istoku i na Zapadu.

²⁾ Močar (Moczar) je bivši poljski ministar unutrašnjih poslova. Nakon ustanka radnika u Šćećinu, Gdini i Gdanjsku, decembra 1970, i talasa štrajkova koji su zahvatili celu Poljsku, smenjeni su najpre Močar, a potom i Gomulka. (prim. prev.).

Prilikom mog prvog razgovora sa Lukačem, u Budimpešti, oktobra 1965, on je položaj marksista uporedio sa položajem prvobitnih hrišćana koji su bili prinuđeni da svoje skupove održavaju u katakombama. Žalio se na iznuđenu izolaciju ili, bolje rečeno, bojkot na koji su bili prinuđeni zbog svoje nepopularnosti u okviru skopog marksizma. Uostalom, kada mu se Adam Šaf, u jednom pismu u jesen 1965, žalio na prepreke koje se postavljaju razvitku autonomnog marksističkog mišljenja, Lukač uporno istrajava u svom stavu i jasnim rečima opisuje fatalnu izolaciju u kojoj se autentično nekomformističko i kritičko mišljenje nalazi *per definitionem*: „(naša delatnost) povezana je sa mnogim neprijatnostima i razočarenjima. I, to je neizbežno. Ako želimo da marksizam ponovo učinimo živom snagom, mi nužno moramo postati nepopularni, jer reprezentujemo jedan *Tertium datur* kako staljinističkim tradicijama tako i zapadnim filozofskim predrasudama. Marksist se ne može čuditi tome što u oba ta tabora pokušavaju da brane i onemoguće, ili makar uspore, pobedu istine.” (Pismo od 22. novembra 1965).

Ponekad Lukač govori kao neki apostol vere (pobeda istine' je formula koja pre odgovara nekom misionaru); sa ovom ogorčenošću on brani upravo svoju poziciju *autsajdera* u odnosu na vladajuće političke i ideološke struje u oba sveta. Nekoliko godina potom, on jednom sovjetskom prijatelju, koji mu je izložio komplikovanu ideološku situaciju u svojoj zemlji, piše jedno rečito pismo: „Sve što Vi pišete veoma je interesantno i pokazuje kako su isprepleteni i zamršeni ideološki frontovi danas. To je isto i ovde i na Zapadu. I mene ovde često posmatraju kao revizionistu, dok me na drugoj strani prave staljinistom. Dok god pitanje šta je istinski marksizam nije teorijski razjašnjeno, ova situacija se ne može promeniti. Pre svega mora postati jasno da je Lenjin stvarno bio nastavljatelj Marksa, dok Staljin u bitnom znači odstupanje od marksizma, u najboljem slučaju njegovu vulgarizaciju. Ja sada pokušavam da u jednoj velikoj knjizi (*Ontologija društvenog bića*) razjasnim neka osnovna pitanja”. (Pismo Igoru A..., od 15. februara 1969).

Otrovni patuljak na čarobnom bregu

Kada se pojavila „Nafta-legenda” (hipoteza prema kojoj je Lukač poslužio Tomasu Manu kao model za njegov lik malog terorističkog jezuita u *Čarobnom bregu*), Lukač je reagovao zlovoljno i nije prezao od toga da u agitaciji o navodnoj saglasnosti između Nafta i njega vidi jednu vrstu hladnog rata protiv njegovih spisa, da bi se ovi dezavuisali upravo u tre-

nutku kada njegove ideje počinju da nalaze odjek u nekim zapadnim zemljama. Kada je saznao da ga je Melvin Laski (Melvin Lasky) napao upravo u momentu kada su se tri njegove knjige pojavile u engleskom prevodu, Lukač je suvo odgovorio: „Čovek se može samo radovati ako jednog Melvina Laskija ima za neprijatelja, a ne za prijatelja.” (Pismo Mihailu Lifšicu od 8. avgusta 1964).

Istog dana, on slično piše i profesoru Podahu u Hajdelbergu: „Što se tiče Nafta-legende, to je jedno prastaro književno otcavanje. Sada, kada se moji spisi šire dalje, to otcavanje je opet podgrejano. Šta je u njemu tačno, ja ne znam i vrlo malo me interesuje.” U svom pismu M. Lifšicu on se svakako izrazio nešto iznijaniranije: „Pošto je Tomas Man uvek imao naviku da likove svojih poznanika koristi za svoje romane, nije isključeno da u toj stvari ima nešto istine. Doduše, ja nalazim da mnogo spoljnog kod Nafta ni fotografski ne odgovara; a što se tiče pogleda na svet, sam Tomas Man je rekao da je on njegova sopstvena izmišljotina”.

Niko ne čita glavno delo

Poslednjih petnaest godina života Lukač je posvetio dovršavanju dveju velikih sinteza: *Estetike* i *O ontologiji društvenog bića*. Sa radom na *Estetici* počeo je pre 1956, pošto je okončao jedno uvodno delo za problematiku koju je kasnije detaljno obradio u svom Opus magnumu: *Posebno kao centralna kategorija estetike* (prvi put 1957. kod Editori Riuniti, na italijanskom jeziku, sa predgovorom koji je datiran u Bukureštu, decembra 1956). Ali, rad je bio prekinut mađarskim događajima 1956. Drugog avgusta 1956. on piše Botideliiju (Bottigelli): „Italijansko putovanje ovog proleća, kao i ideološke borbe kod nas, toliko su me odvojili od *Estetike*, da ću celu ovu zimu utrošiti isključivo za to delo.”

On je tada bio daleko i od pomisli da bi tu zimu mogao provesti u sasvim drugačijim okolnostima, deportovan u Rumuniju, zajedno sa Imre Nađom i drugim političarima koji su proglašeni odgovornim za mađarsku jesen 1956, pošto su zajedno napustili jugoslovensku ambasadu u koju su bili pobjegli. U svom autobiografskom spisu *Ziviljeno mišljenje*, napisanom neposredno pre smrti i još neobjavljenom, Lukač ovo bekstvo u jugoslovensku ambasadu karakteriše ipak kao „grubu grešku”, verovatno stoga što je mislio da se taj korak mogao interpretirati kao priznanje krivice.

Kada se u aprilu 1957. vratio iz deportacije u Budimpeštu, odmah se bacio na rad i za manje od godinu dana završio je rukopis *Estetike*,

delo sa više od 1700 strana, koje je u februaru 1960. još jednom preradio. Prilikom jednog razgovora u Budimpešti, priznao mi je da je imao teškoća sa dozvolom da rukopis pošalje svom nemačkom izdavaču. Objavljivanje rukopisa u Saveznoj Republici uslovljeno je napuštanjem Mađarske. Bilo je to bar gledište partijskog funkcionera koji je čitao rukopis.

Sedmog februara 1959. pisao je Botideliju: „Ja, naravno, ne znam koliki je put preda mnom još do objavljivanja. I sa Hegelom sam čekao deset godina”. Reč je o njegovoj knjizi *Mladi Hegel*, koju je završio 1938. u emigraciji u Moskvi, ali koju je mogao objaviti tek deset godina kasnije u Cirihi i Beču.

Objavljivanje *Estetike*, 1963, kod Luchterhanda, nije izazvalo ni blizu onaj odjek koji se mogao očekivati. Još i danas je ovo delo u dva debela toma, koje predstavlja prvi sveobuhvatan pokušaj formulisanja principa marksističke estetike, nedovoljno poznato i malo diskutovano. Džordž Štajner (George Steiner) bio je jedan od prvih koji mu je, u *Times Literary Supplement* (juni 1964) posvetio jednu recenziju; on je ukazao na značaj ovog dela, ali je izneo i neke rezerve i principijelne prigovore. Lukač mu je napisao pismo u kome je potvrdio prijem članka i izrazio svoje ubeđenje da je diskusija o ovoj knjizi stvar budućnosti: „Jedna tako iscrpna knjiga zahteva vreme za inkubaciju od nekoliko godina.”

Ernst Fišer bio je jedan od malobrojnih koji su mu odmah po prijemu knjige, a potom i u toku čitanja, izrazili svoje oduševljenje; on nije oklevao da Lukačevu *Estetiku* uporedi sa Hegelovom, mada je već tada pomenuo izvesne ograde (koje je u eksplicitnijem obliku formulisao u studiji koja se pojavila u Lukaču posvećenoj tematskoj svesci američkog časopisa *The Philosophical Forum*, 3. aprila 1973). Kada je Fišer 1964. pitao svog starog prijatelja za nove reakcije na njegovo veliko delo, Lukač mu je odgovorio da do tada nije mogao zabeležiti ni jedan jedini „razuman eho” i dodao je jednu primedbu iz koje se može uočiti njegova ozlojeđenost: „Ono što se o tome govori u Nemačkoj, čiste su gluposti”, (Pismo od 12. juna 1964).

Moja besmrtna duša, gospodine Goldman...

Lukač je već dugo stajao pred jednom paradoksalnom situacijom: dok su njegova dela iz mladosti, naročito u krugovima zapadne inteligencije, ponekad dočekivana sa preteranim slavopojkama („genijalna”), njegova zrela dela, uključiv *Estetiku* i *Ontologiju* (njeni objavljeni fragmenti), u koja je uložio dobar deo svoje

duhovne energije, prodirala su samo postepeno i sporo i sa velikim poteškoćama. To ga je samo utvrđivalo u usamljenosti.

Lisjen Goldman, da navedemo jedan tipičan primer, koji je učinio tako mnogo sa egzegezu dela mladog Lukača, primio je pojavljivanje *Estetike* sa apsolutnom ravnodušnošću, bez i najmanje reakcije. Svakako se mora reći da je Goldman, kada je Lukaču poslao svoju knjigu *Skriveni bog* (koju je Lukač ocenio kao vrlo interesantno delo), od tog čoveka, koga je glorifikovao kao „najvećeg mislioca dvadesetog veka”, dobio jedno pismo koje u temelju okončava svako Goldmanovo razjašnjavanje sa njegovim delom: „Da sam umro 1924. godine, i kada bi moja besmrtna duša sa onog sveta posmatrala vašu literarnu delatnost, ona bi bila ispunjena iskrenom zahvalnošću zbog intenzivnog bavljenja mojim ranim delima. Ali, pošto nisam umro i u ove 34 godine stvorio sam moje istinsko životno delo — delo koje za Vas uopšte ne postoji — meni je, kao i svakom živom čoveku čiji su interesi usmereni na sopstvenu aktuelnu delatnost, veoma teško da se izjasnim o vašim izlaganjima.”

Ovo pismo, poslano 1. oktobra 1959. g., tipičan primer Lukačevog stila u prepisci (nedostatak fleksibilnosti i delikatnosti), označava kraj odnosu između Lukača i Goldmana.

Lukačeve izjave o sopstvenim delima, koje se mogu naći u njegovim pismima, pokazuju ga kao mislioca jednog „prelaznog perioda”, čiji je teorijski rad obeležen traganjem i nesigurnošću. Ni traga od tipične samosvesti filozofa koji rezimira celinu istorije — prema Hegelovom uzoru. Lukač odbija poređenje sa Hegelom, na koje se odvažio Ernst Fišer pod utiskom *Estetike*. Misao koja se kao lajtmotiv provlači kroz Lukačeva pisma poslednjih deset godina bila je: posle duge noći Staljinove ere, koja je do temelja pervertirala i uzdrmala marksističko mišljenje, fundamentalne kategorije mišljenja moraju biti podvrgnute jednom radikalnom preispitivanju; svoju misiju video je u tome da *Estetikom* i *Ontologijom društvenog bića* izvrši pionirski rad za ovu renesansu marksizma.

Nailazi se i na pomenu vredne samokritičke izjave, ako se ima u vidu da on svoje, u tridesetim, četrdesetim i pedesetim godinama, u Staljinovoj eri, iznesene stavove o estetici nikada nije podvrgao ozbiljnom kritičkom procenivanju. On se trudio da istakne „opozicioni” karakter svog stava prema liniji Staljina i Ždanova: „Svi mi smo duboko nesaglasni sa šemama shvatanja umetnosti iz prošlosti” pisao je 23. januara 1961. Ernstu Fišeru.

Kritiku dogmatizma on je tih godina dopunjavao ograđivanjem od onih koji su se u ime kritike staljinizma hteli da udalje od osnova marksizma: „Ako — naravno u drugim tematskim oblastima — pomisliš na tako obdarene ljude kao što je Kolakovski ili Lefevr, onda možeš jasno uvideti tu opasnost”.

Samo celoviti ljudi, dragi Ernst Fišer!

Na Fišerovo pismo iz Beča, od 5. juna 1964, u kome je ovaj njegovu Estetiku obasuo slavopojkama, Lukač je odgovorio spremnošću da prihvati prigovore i kritike, mada je sve koji su do tada dospeli odbacivao sa omalovažavanjem: „Uprkos tome, ja uopšte ne mislim da u knjizi ne mora biti vrlo mnogo toga problematičnog. Stoga bih veoma rado želeo da čujem Tvoja razmišljanja i prigovore. Poređenje sa Hegelom, naravno, vrlo je laskavo, ali je i preterano. Nezavisno od razlike u obdarenosti, Hegel je mogao da zaključi jedan period, dok je moja *Estetika* samo poticaj za jedan novi period poleta marksizma.” (Pismo od 12. juna 1964).

Razlika u poimanju estetike između Lukača i Fišera zaslužuje poblize razmatranje. Fišer se pokazao kao sve otvoreniji za dela literarne avangarde dvadesetog veka i u svojim člancima delio je velike pohvale piscima kao Džojls, Muzil ili Beket. Lukač je nepopustljivo, mada i diferencirano, branio svoje temeljne kritike ovih pisaca i u svojim pismima je pokušavao da izloži dublje razloge za jedno rigorističko shvaćanje estetike — to je stav koji mu je doneo oštre kritike i napade (između ostalog i čuveni Adornov članak u časopisu *Der Monat*, pod naslovom „Iznuđeno pomirenje”, iz 1958. godine).

Ne sme se zaboraviti da su osnovne linije Lukačeve estetike *čovjek u njegovoj celokupnosti* i *mnogoslojnost* života. Pošto je pristao na to da je naša epoha jedan „prelazni period”, dakle da je doba duboke krize svih vrednosti, kako onih kapitalističkog Zapada, tako i onih „karsarskog socijalizma” à la Staljin, i polaganog i krivudavog prodiranja novih vrednosti, on je uzeo sebi za pravo da književnike i umetnike pita kako su oni ovu krizu uveli u svoj rad, a naročito kako su ovo osećanje krize prevladali intenzivnim radom na svom sopstvenom subjektivitetu i ukorenjivanjem u „nerazorivost ljudske supstance”, kako je to Lukač nazvao.

Ernst Fišer je 1958. u časopisu *Sinn und Form* objavio članak pod naslovom „Mistifikacije stvarnosti”, u kome je ne samo pisce XIX veka, kao Melvila (Melville), ili XX veka, kao Majakovskog, Brehta, Leksnesa (Laxnesa) ili O'Kej-

sija (O'Casey), slavio kao predstavnike humanističke književnosti, nego je čak govorio o Muzilu kao o „velikom piscu”, a o Džojosu, Paudu i Gotfridu Benju kao o značajnim umetnicima i stvaralocima trajnih vrednosti. Lukač je ovaj članak uzeo za povod da u jednom pismu od 2. novembra 1958. pokuša da razmotri „suptilne razlike” između njega i Fišera u estetici.

Lukačeva polazna tačka je refleksija o moćnim i raznolikim pretnjama kojima je izložen čovek u našoj epohi; u citiranom pismu Fišeru on svoj glavni zadatak koncentriše na književnu reprodukciju krize: „Komplikacije nastaju i otuda što se izopačenja slike čoveka zbivaju i na tragičan način, tj. što dolaze od ljudi koji žele dobro, koji duboko pate zbog izopačenja, koji subjektivno misle da se bore protiv njih. Verujem da je razlika između nas u tome što se ja — premda razumem sve ove motive — ipak intenzivnije zalažem za integritet te slike (jedna takva razlika između nas je u oceni Muzila).”

Lukač je ovim povodom izneo neke primedbe o glavnoj tački svog estetičkog mišljenja o odbrani ljudskog integriteta. Polazeći od jedne veoma visoko postavljene ideje o supstanci čoveka, dao je povoda za napade kojima je bila izložena njegova knjižica *Protiv rđavo shvaćenog realizma*, objavljena 1958. godine, napade koji su često poticali iz potpunog nerazumevanja njegovih najdubljih misli (tačno je da je Adorno, na primer, u citiranom članku, našao da je Lukač, i ne želeći to, obezbedio sovjetskoj poziciji „mirnu savest”). Ova neshvaćenost „mora se preuzeti” — pisao je Lukač Ernstu Fišeru. Smatrao se neshvaćenim misliocem.

Zaostali Muzil, plebejski demokrat Solženjicin

Godinama kasnije, iste misli, ovaj put izvedene iz jedne istorijske argumentacije, nalaze se u jednom pismu njegovom omiljenom partneru u prepisci, italijanskom germanistu Čezaru Kazesu (Cesare Cases). Lukač piše o Muzilu, koga suprotstavlja piscu koji za njega ima izuzetnu vrednost, Tomasu Manu: „Ja mislim da je generacija pisaca koja se danas smatra za presudnu, prošla više istorijskih preloma nego ijedna druga pre nje (prvi svetski rat, revolucije 1917—1918, fašizam, drugi svetski rat, zaokret koji počinje danas). No, vrlo malo pisaca poseduje princip „umri i budi” u razmerama Tomasa Mana. Vi ste izvrsno videli zaostajanje kod Muzila. Ja sada ne znam da li bi bilo moguće dati pregled ove književnosti polazeći sa tog stanovišta, naime, izložiti kako je razumevanje ili nerazumevanje jednog preloma delovalo umetnički i gde su izvori potvrđivanja ili zatajivanja.” (Pismo od 5. januara 1968).

Toplina, pa i entuzijazam, sa kojima je primio Solženjicinovu novelu *Jedan dan Ivana Deni-soviča* i njegove prve romane *U prvom krugu* i *Odel za rak*, mogu se objasniti upravo njegovim uverenjem da je velika istorijska kriza staljinizma prvi put našla svoj odgovarajući književni izraz. Spreman da u književnom putu koji je utirao Solženjicin vidi jednu moguću regeneraciju „socijalističkog realizma” (pri čemu je taj pojam, u njegovom rigoroznom značenju, koje mu je Lukač rado davao, bio u apsolutnoj protivrečnosti prema ulepšavajućem realizmu tekuće interpretacije), Lukač je mnogo polagao na to da neke od svojih sovjetskih prijatelja, u jednom pismu od 15. februara 1969, opomene da je Solženjicin po njegovom mišljenju, sa ideološkog gledišta, pre „jedan plebejski demokrat”, a nikako ne „jedan marksistički komunist (u dobrom smislu)”. Iz primedbe u zagradama može se zaključiti da je Lukač hteo da jasno razlikuje „dobre” i „rdave” komuniste. Što se tiče njegove ideološke ocene Solženjicina, to bi zahtevalo posebnu diskusiju.

Adorno u „velikom hotelu bezdan”

Potpuno zaokupljen radom na svojim velikim delima, pred kraj svog života, Lukač je vrlo retko reagovao na kritiku. Ako je morao da diskutuje sa protivnikom, zadovoljavao se kratkim primedbama i namerno se upuštao u oblast opštih principa. Polemički prigovori jednog Sartra ili jednog Adorna ostali su bez direktnog odgovora. On se nikada nije podrobnije bavio spisima Frankfurtske škole. Povremene primedbe o ovom ili onom predstavniku te škole zato su od posebnog interesa.

Već u svojim razgovorima (sa Koflerom, Abendrotom, Holcom) smatrao je za umesno da, u nedvosmisleno polemičkoj nameri, duh ove škole okarakteriše kao jednu prostu „secesiju” u okvirima nemačkog univerzitetskog akademizma. Njegova, u predgovoru za *Teoriju romana* formulisana, primedba u konformističkom karakteru „neokonformiste” Adorna, poznata je. U jednom pismu Česaru Kazesu, od 12. avgusta 1967, u kome on svom sagovorniku odgovara na jedno pitanje o Adornovoj *Negativnoj dijalektici*, čitamo: „Adornovu *Negativnu dijalektiku* ja do sada nisam čitao, mada i Agnes Heler kaže da je ona mestimično sasvim interesantna. Moram reći da mi je to „respektable” revolucionarstvo krajnje odbojno.” Očito, za Adornovo izjednačavanje logike kolektiva i „represivnog identiteta” Lukač nije mogao naći nimalo simpatije.

Kad sam krajem šezdesetih godina poslednji put posetio Lukača, on je upravo bio čitao Adornovu *Negativnu dijalektiku*. U razgovoru je na-

glašavao radikalnu razliku koja ga je u filozofskom postavljanju problema kapitala, kao i problema slobode, odvajala od Adorna. „Adorno odriče ono suštinsko slobodnog delovanja: činjenicu da se ono zasniva na alternativama” — rekao je otprilike Lukač. Kad sam ga zamolio da mi navede Adornov tekst koji potkrepljuje tu tvrdnju, ustao je od svog pisaćeg stola, brzim korakom prešao u biblioteku, gde je uzeo *Negativnu dijalektiku* i na str. 223 prvog nemačkog izdanja dao mi da pročitam jednu primedbu označenu zelenom olovkom. Citiram ovde dve rečenice koje su preuzete iz pasusa koji je napao Lukač: „Slobodan bi bio tek onaj ko se ne bi morao povinovati nikakvim alternativama, odreći se njih jeste jedan trag slobode u postojećem. Sloboda znači kritiku i promenu situacija, ne njihovo potvrđivanje na osnovu odlučivanja usred sklopa prinude.” (T. W. Adorno: *Gesammelte Schriften*, Bd. 6., Frankfurt 1973, str. 225).

Ovom primedbom Lukač je dotakao osnove njegovih razilaženja sa Adornom: za njega nije bilo nikakvog teleološkog akta koji ne bi imao korena u objektivnim kauzalnim nizovima; izbor između tačno omeđenih alternativa činio mu se prisutan u svakom slobodnom delovanju. Dok se Adorno ušančavao iza antinomije između ireducibilnosti individualnog i represivnog pritiska „opštosti” (što je kod njega sinonim za „kolektiv”), pri čemu je nužno dospelo do jednog vrlo pesimističkog shvatanja istorije, Lukač je ostao ubeđen u mogućnost prevladavanja negativiteta preko obrta i posredujućih koraka istorije.

Jedno mesto iz *Negativne dijalektike*, koje se odnosi na smrt i odbacuje pozitivni diskurs o „smislu života”, Lukač je komentarisao jednom jedinom rečju: Semprun; pozivao se na knjigu *Veliko putovanje* J. Sempruna, kojoj se veoma divio i koju je rado uzimao za polaznu tačku svoje omiljene misli: nerezignacija i nekapitulacija pred zlom.

Markuze, Bloh — da li ih još znam?

O Herbertu Markuzeu nalazi se u jednom pismu upućenom Ernstu Fišeru (koji je Lukaču pisao da je sreo Markuzea u Salzburgu), jedna za Lukača simptomatična primedba (za kritiku pozno-kapitalističkog društva u *Čoveku jedne dimenzije* Lukač je zaista imao simpatija, ali i jakih rezervi u pogledu jedne sinteze Marksa i Frojda): „Razgovor sa Herbertom Markuzeom bio je verovatno vrlo zanimljiv. Ono što sam ja čitao od njega je jedna originalna smeša istinitog i lažnog”. (Pismo od 22. novembra 1967).

Što se tiče Ernsta Bloha, odnosi između dva stara prijatelja zahladnili su u poslednjem periodu njihovog života, kako to pokazuje jedan pasus

iz odgovora na pismo profesora Podaha iz Hajdelberga: „Što se tiče Ernsta Bloha, mi smo u mladosti bili dobri prijatelji. On je sigurno čovek s puno duha i veoma je dobar stilist. Ali za *Princip nade* ja ne mogu pokazati nikakvo interesovanje.” (Pismo od 13. januara 1964).

Brecht je u pravu protiv sebe

Na kraju, pozabavićemo se još jednim problemom koji je kritici godinama davao građu: odnosima između Lukača i Brehta. Lukač nije pridavao nikakav poseban značaj estetičkim razlikama između njega i Brehta. Ne bez čuđenja i ozlojeđenosti morao je konstatovati da je jedan broj njegovih prijatelja gledao na citate iz Brehta kao na eksplozivni materijal protiv njegove estetičke teorije. Tvrdio je da ono što je on u jednom pismu nazvao „takozvanim problemom Breht-Lukač” ne treba uzimati odveć ozbiljno: „Verujem da je svaki od nas dvojice za razvitak onog drugog bio tako epizodna figura da je velika literatura o našim odnosima prosto spor o carevoj bradi.” (Pismo od 17. novembra 1966).

Kada su mu saopštili da se u posthumno otkrivenim Brehtovim spisima nalaze tekstovi pisani sa krajnjom žestinom protiv nekih njegovih članaka iz tridesetih godina (pričali su mu o jednoj knjizi Helge Hultberga o *Estetičkim pogledima Bertolda Brehta*), on je hteo da sa suverenom ravnodušnošću ukloni tu stvar: „Što se tiče mojih odnosa sa Brehtom, moram da kažem da me vrlo malo zanima šta će iz njegovog nasleđa izaći o meni.” (Pismo od 20. februara 1967).

U svojim razgovorima Lukač je često izražavao žaljenje što Brehtovom delu nije posvećena nikakva iscrpna kritička studija. Spremno je priznao da je nekoliko stranica o Brehtu, koje je umetnuo u Luktherhandovo izdanje svojih dela i koje su se pojavile i u predgovoru novog izdanja njegove *Skice za istoriju nove nemačke književnosti*, nedovoljno da zameni analizu jednog pisca koga je on okarakterisao kao „najvećeg realističkog dramatičara našeg doba”.

Posetilcima koji su mu pominjali Brehtovu kritiku upućenu njemu, Lukač je rado pripovedao o poseti koju mu je Breht učinio 1941. na proputovanju u Moskvu (na putu za SAD): da mu je tada Breht rekao da ima ljudi koji pokušavaju da naduvaju razlike među njima i da poseju neslogu; oni treba da zajedno stanu na put tim pokušajima i da učine akt solidarnosti. S druge strane, nije sigurno da li je Lukač ikada uopšte dobio u lice najošttrija Brehtova mesta protiv njega, koja se nalaze u Brehtovoj ostavštini.

Naglašavao je prijateljske odnose koji su među njima postojali poslednjih godina i činjenicu da

je Brehtova udovica izrazila želju da on drži posmrtno slovo. Iz pisma koje mu je napisala Helen Vajgel iz Berlina, 16. avgusta 1956.: „Kao jednog od najbližih Brehtovih prijatelja, pozivam Te na njegovu sahranu, u petak u 9 časova, na Dorotejinom groblju u Šauserštrase. Pošto je Breht želeo da prisustvuju samo njegovi najbliži prijatelji, molim Te za apsolutnu diskreciju, Tvoja (Helen Vajgel).”

Breht i Lukač o narodnom frontu

Sa ovim biografskim detaljima i citatima Lukača mi ne želimo da umanjimo značaj razlika između Lukača i Brehta u oblasti estetike. Činjenicu da ove razlike nisu bile samo estetičke prirode, nego da su imale korene i u vrlo različitim političkim pozicijama tokom tridesetih godina, Lukač je eksplicitno potvrdio u pismu Hansu Majeru, iz 1961. Lukač podseća na duh Brehtovog govora, održanog povodom prvog kongresa antifašističkih pisaca u Parizu, u kome je on zastupao klasnu liniju u antifašističkoj borbi, liniju zasnovanu na antagonizmu između proletarijata i buržoazije, dok je Lukač bio pristalica politike „narodnog fronta” na osnovi jednog širokog saveza svih demokratskih snaga u borbi protiv nacizma.

Na književnom planu to se izrazilo u protivrečnosti između principa „organske sistematizacije” situacija i ličnosti, u uvažavanju tanane strukture stvarnosti, bez naznačavanja kompleksnosti posredujućih karika (Lukačevo stanovište), i principa „didaktičkog teatra” (Breht), u kome je autor programatski postavio „efekt otuđenja” i „montažu”. Lukač je do kraja uporno zastupao na izgled paradoksalnu tezu da je Breht svoja najvažnija dela, u poslednjem periodu, stvorio ne zahvaljujući svom estetičkom programu, nego protiv tog programa. Pismo Ćezaru Kazesu od 17. septembra 1966. sadrži jedno takvo mesto. Lukač je podsticao svog prijatelja na jednu kritičku studiju koja je trebala da pokaže da veličina Brehtovih drama (pri tome je imao u vidu poslednji period, koji je otpočeo sa *Majkom hrabrost*) potiče iz „trijumfa realizma” (Engelsov izraz o Balzaku) i nezavisna je od autorovih gledišta i programa: „Naime, Breht je stvorio ono veliko ne zahvaljujući svojim teorijama, nego protiv njih. Imam običaj da kažem da je Breht sa velikom pesničkom intuicijom učinio Majku Hrabrost nemom — time je u poslednjoj veličanstvenoj tragičnoj sceni svaki „efekat otuđenja” unapred onemogućen.”

(Preveo s nemačkog PAVLUŠKO IMŠIROVIĆ)